

Norberto Bobbio o demokraciji između slobode i jednakosti

Dan Đaković

e-mail: dan_djakovic@yahoo.com

UDK: 321.7, 316.2

Pregledni rad

Primljeno: 28. svibnja 2007.

Prihvaćeno: 10. srpnja 2007.

Demokracija je danas prihvaćena u toj mjeri da riječ nedemokratski zvuči gotovo kao uvreda ili psovka. No ipak, rasprave o njoj ne prestaju. I to je dobro. Demokracija je zajednička platforma svih onih koji to žele, a dopušteno je raspravljati i o njoj samoj. To čini i ovaj članak. Autor promatra demokraciju s kršćanskog stajališta ali kroz prizmu tekstova liberalno-socijalističkog filozofa i teoretičara prava — Norberta Bobbija. Članak u dva dijela prikazuje napetosti i podjele

koje u demokraciji čine suprotstavljeni zahtjevi slobode i jednakosti, individualizma i kolektivism, liberalizma i socijalizma te ljevice i desnice. Na koncu pokazuje da je veličina demokracije u tome što nudi nadilaženje umjesto isključivosti, izgradnju mostova umjesto eliminacije, bitku bez prolijevanja krvi, pobjedu bez gubitnika. U tom procesu vrlo značajnu ulogu mogu pak igrati principi solidarnosti, supsidijarnosti i zajedničkog dobra (javnog interesa).

Ključne riječi: demokracija, sloboda, jednakost, individualizam, kolektivism, liberalizam, socijalizam, ljevica, desnica, solidarnost, supsidijarnost.

Uvod

Slavna rasprava triju perzijskih prinčeva, koju prepričava Herodot, o tome je li bolja vladavina jednog, nekolicine ili mnogih (monarhija, aristokracija ili demokracija), nikada nije prestala biti aktualna u povijesti filozofske, političke i pravne misli. Iako je danas, u većini zemalja svijeta, demokracija načelno prihvaćena kao najbolji oblik vladavine (tako je i u kršćanskom nauku), ne postoji slaganje oko odgovora na pitanje: kakva demokracija?

U stvarnosti, naime, nikada i nikako ne mogu vladati svi, pa čak ni mnogi, nego uvijek vlada nekolicina (što je posebno osjetljivo kad

se dovede u vezu s vlasništvom nad sredstvima za proizvodnju). Zbog toga je vrlo važno definirati načela (a to opet čini nekolicina) koja će biti prihvatljiva svima ili barem mnogima, tj. većini, a po kojima će se donositi zakoni i to tzv. demokratskom procedurom — strogim pravilima igre koja će omogućiti da se na kraju poštuje, tj. prihvati mišljenje većine.

Demokracija je po etimološkoj definiciji vladavina naroda, a temelji se na ideji da suverenost pripada narodu koji je ostvaruje izravno (npr. referendumom) ili posredno preko izabranih predstavnika koji svoja mišljenja suprotstavljaju i izoštravaju u parlamentu, gdje se i donose ključne odluke za zajednicu.

Na staroj podjeli na individualizam i kolektivism u različitim povijesnim oblicima (npr. liberalizam i socijalizam) podijelila se i demokracija. Tako govorimo o liberalnoj demokraciji i socijaldemokraciji. Liberalizam i socijalizam kao ekonomske teorije i političke ideologije radikalno različito shvaćaju čovjeka, a, posljedično, i društvo i državu, odnosno njihove odnose. No u susretu s demokracijom dobivaju zajednički nazivnik i postaju potencijalni saveznici. Problem je kako pronaći ravnotežu između neotuđivih prava pojedinaca i dobrog funkcioniranja društva, odnosno države. Kako izgraditi most, tj. nadići podjelu unutar demokracije.

To je ono za što se zalaže i Norberto Bobbio¹ — politički filozof i teoretičar prava, dugogodišnji profesor na Sveučilištu u Torinu i angažirani političar kojeg su nazivali »demokratskom savješću Italije«. Godine 1984. taj mu je status i formalno potvrđen: proglašen je doživotnim senatorom Republike Italije. Bobbiovo djelo protkano je trajnim nastojanjem da se

¹ Norberto Bobbio rođen je 18. listopada 1909. u Torinu. Bio je jedan od duhovnih osnivača moderne Italije i protagonist njezina političkog razvoja te mnogobrojnih kriza. Bobbio je svoj životni vijek proveo na talijanskim sveučilištima u Camerinu, Sieni, Padovi i Torinu. Diplomirao je pravo i filozofiju. U mladosti se identificirao s liberalno-socijalističkim pokretom i antifašizmom i zbog toga je bio i zatočen 1943. godine. Nakon rata bori se riječju i perom za izgradnju liberalne države, koja će istodobno biti i socijalna i solidarna sa svojim građanima. Otvoren dijalogu sa svim demokratskim opcijama utjecao je na generacije političara liberalno-socijalističke orijentacije koji ga opravdano smatraju učiteljem. Pod njegovim utjecajem, kako priznaje i Piero Fassino, talijanski su komunisti prevladali i odbacili autoritarnu ideologiju i opredijelili se za sintezu socijaldemokracije i liberalizma. Tu mu je ulogu kritičke savjesti talijanskoga društva priznao i pokojni predsjednik Republike Sandro Pertini koji ga je proglasio doživotnim senatorom Republike Italije. Zato nije ni čudno da ga svojataju i liberalna i lijeva Italija, ona koja je danas okupljena oko Stranke demokratske ljevice. Bio je jedan od prvih koji je upozorio na opasnost od Berlusconijske personifikacije medijskog monopola na vlasti, zbog čega nije omiljen u krugovima desnice. Umro je 9. siječnja 2004. u Torinu.

pomire zahtjevi za socijalnom pravednošću i individualnim i građanskim slobodama, uz isticanje potrebe za političkim i pravnim okvirom koji će čuvati slobode i prava pojedinca. Bobbio se može nazvati liberalnim socijalistom, odnosno liberalom kojemu je težnja za socijalnom pravdom i ravnopravnošću ključna za poimanje jednoga demokratskog poretka.

Bobbio se podjednako borio protiv marksizma i neoliberalizma te je ostao vjeran svojem strogo formalnom određenju demokracije: ona je skup procedura, pravila igre, koja određuju kome je i na koji način omogućeno donošenje kolektivnih odluka. Unatoč svim nesigurnostima, nesuglasnostima i strahovima rado ističe kako i dalje vjeruje da je i loša demokracija uvijek bolja od dobre diktature. Demokracija je, zapravo, poput slobode, krhka i ranjiva, što može biti samo razlog više da se shvati koliko je ona dragocjena vrijednost.

U svojem radu pokušat ću kritički prikazati Bobbiova razmišljanja koja se odnose na demokraciju općenito, a osobito ona koja demokraciju stavljaju u kontekst napetosti između suprotstavljenih zahtjeva slobode i jednakosti, individualizma i kolektivism, liberalizma i socijalizma te, na kraju, ljevice i desnice. Od čitatelja čiji je svjetonazor, poput mog, ponikao iz kršćanskog humusa, očekujem stav koji smatram temeljnim za plodan dijalog — htjeti i truditi se kod sugovornika pronaći nešto pametno.

Sloboda i demokracija

Prisutnost današnjih oblika vlasti koje nazivamo liberalnim demokracijama može nas navesti na pomisao kako su liberalizam i demokracija međusobno ovisni. No njihov stvarni odnos vrlo je složen i sve prije negoli linearan. Općenito se može reći da liberalizam označuje specifično razumijevanje države, prema kojemu država ima i mora imati ograničene moći i funkcije, tj. poima je različito i od apsolutne države i od onoga što se danas naziva socijalnom državom. Demokracija označuje jedan od mnogih oblika vladavine, i to onaj u kojemu vlast nije u rukama pojedinca ili maloga broja ljudi, nego svih. Bolje rečeno, vlast se u demokraciji nalazi u rukama većine. Demokracija se na taj način razlikuje od autokratskih oblika vladavine kao što su monarhija i oligarhija.

Liberalna država nije, međutim, nužno i demokratska — štoviše, u povijesti postoje primjeri liberalnih država u društvima u kojima je sudjelovanje u vlasti bilo minimalno i ograničeno samo na bogate klase. Demokratska pak vladavina nije nužni proizvod liberalne države: dapače, klasična liberalna država danas je u krizi zbog sve veće demokratizacije,

do čega je došlo postupnim proširenjem prava glasa, sve do uspostavljanja općega prava glasa.²

Uspoređujući modernu i klasičnu ideju slobode Bobbio navodi primjer Benjamina Constanta (1767.-1830.) koji je u svojem glasovitom govoru na kraljevskoj akademiji u Parizu godine 1818. suprotstavio liberalizam i demokraciju i precizno analizirao odnose među njima. Bobbio smatra da od tada započinje povijest složenih i kontroverznih odnosa između dvaju temeljnih zahtjeva iz kojih su proizašli suvremeni oblici države u ekonomski i društveno najrazvijenijim zemljama: s jedne strane, da se moć ograniči, a, s druge, da se ona raspodijeli.³

Bobbio navodi Constantovo mišljenje kako je cilj ljudi u antici bila raspodjela političke moći između svih građana jedne države, što su oni nazivali slobodom. Za suvremene je pak cilj sigurnost privatnih posjeda te oni slobodom nazivaju jamstva što ih institucije daju tim posjedima. Bobbio, dalje, navodi mišljenje kako mi ne možemo imati slobodu kao naši stari, koja se sastojala u aktivnom i stalnom sudjelovanju u kolektivnoj vlasti. Nasuprot tomu, naša se sloboda sastoji u mirnom uživanju privatne neovisnosti.⁴

Kao teorija države liberalizam pripada modernom vremenu, dok je demokracija kao oblik vlasti još antička. Politička misao stare Grčke prenijela nam je glasovitu tipologiju oblika vladavine među kojima je demokracija definirana kao vladavina mnogih, većine, više njih, ili siromašnih.⁵ Ukratko, u skladu s tvorbom same riječi, demokracija je vlast naroda, nasuprot vlasti pojedinaca ili malobrojnih.

Unatoč svim raspravama koje su se vodile oko razlike između demokracije u antici i moderne demokracije, Bobbio tvrdi kako se općenito opisno značenje pojma nije promijenilo, iako se u skladu s vremenima i učenjima mijenja njezino vrijednosno značenje, ovisno o stupnju potpore koji uživa vladavina naroda nasuprot vladavini pojedinca ili malobrojnih. Smatra se da je u prijelazu iz demokracije u antici u modernu demokraciju došlo do promjene ne u nositelju političke moći, jer to je uvijek narod, nego u opsegu u kojem narod sudjeluje u tome svojem pravu.⁶

Poput autora Federalističkih spisa i francuski su ustavotvorci bili uvjereni da je jedina demokratska vladavina primjerena ljudima predstavnička demokracija, to jest onaj oblik vlasti u kojem narod neće sam donositi odluke koje ga se tiču, nego će birati vlastite predstavnike koji trebaju odlučivati u njegovo ime. Da bi demokracija u pravome smislu

² Usp. N. BOBBIO, *Liberalizam i demokracija*, Zagreb, 1992, str. 3.

³ Usp. *isto*, str. 3-4.

⁴ Usp. *isto*.

⁵ Usp. *isto*, str. 31.

⁶ Usp. *isto*, str. 32.

riječi bila predstavnička, nužno je da izabrani predstavnik ne bude vezan za birače obvezujućim mandatom, koji je bio obilježje starih društava slojeva i staleža, gdje su slojevi, udruženja i kolektivna tijela putem svojih delegata prenosili suverenu vlastite zahtjeve.⁷

Kako bi obvezali i na formalnu distancu zastupnika od zastupanih, francuski su ustavotvorci u ustav iz 1791. unijeli zabranu imperativnog mandata kako zastupnici imenovani u departmane ne bi zastupali pojedine departmane nego cijelu naciju. Od toga će vremena zabrana zastupnicima da prime obvezujući mandat od svojih birača postati bitno načelo za funkcioniranje parlamentarnog sustava. Pojedincu kao takvom, a ne kao članu određenog staleža, pripada pravo da izabere zastupnike nacije.

Ako se pod modernom demokracijom razumijeva predstavnička demokracija, te ako je predstavničkoj demokraciji svojstveno lišavanje narodnih zastupnika neposredne obveze da predstavljaju konkretne pojedince koji su ih izabrali i njihove posebne interese, moderna demokracija pretpostavlja atomiziranje nacije i njezino ponovno uspostavljanje na višoj i ujedno suženijoj razini, a to su parlamentarne skupštine. Taj je proces atomizacije isti onaj iz kojeg je proizišlo shvaćanje liberalne države, čije utemeljenje valja tražiti u afirmiranju prirodnih i neotuđivih prava pojedinca od kojih se najviše ističe upravo sloboda.⁸

Jednakost i demokracija

Za razliku od liberalizma, demokracija, kao jedno od svojih bitnih obilježja, ima upravo jednakost.⁹ Moderni liberalizam i antička demokracija često su smatrani oprečnima. Antički demokrati nisu poznavali ni učenje o prirodnim pravima, ni ideju o obvezi države da ograniči vlastitu djelatnost na minimum nuždan za opstanak zajednice, a, s druge strane, moderni su liberali od samog početka duboko nepovjerljivi prema svakom obliku narodne vlasti, podržavajući i braneći tijekom cijelog 19. stoljeća i poslije, ograničeno pravo glasa.

Moderna demokracija, međutim, ne samo da nije inkompatibilna s liberalizmom nego u mnogim vidovima može biti smatrana njegovim prirodnim nastavkom. Sve to pak pod jednim uvjetom: da se pojam demokracije uzme u svojem pravno-institucionalnom, a ne u etičkom

⁷ Usp. *isto*, str. 34.

⁸ Ovdje se naslućuje mišljenje, koje dijeli i Bobbio, da, iako u nastanku liberalizam i demokracija nisu međusobno ovisni, danas su neodvojivi.

⁹ Osim toga, Bobbio kao ključni kriterij razlikovanja političke desnice od ljevice navodi upravo odnos prema idealu jednakosti — o tome više u posebnom poglavlju.

značenju, u značenju koje bi u većoj mjeri bilo proceduralno, a ne supstancijalno. Nedvojbeno je da, povijesno uzevši, demokracija, barem prvobitno, ima dva glavna značenja, ovisno o tome ističe li se više skup pravila¹⁰ čije je poštovanje nužno da bi se politička moć doista raspodijelila između najvećeg dijela građana, ili pak ideal jednakosti na koji bi se demokratska vladavina trebala ugledati. Na temelju toga obično se razlikuje formalna od bitne demokracije ili, po drugoj poznatoj formulaciji, demokracija kao vlast naroda od demokracije kao vlasti za narod.

Od tih dvaju značenja, ono koje je povijesno vezano uz oblikovanje liberalne države jest prvo. Bobbio čak smatra da prihvatanje drugoga značenja dodatno komplicira odnos liberalizma i demokracije i potiče rasprave jer se upravo na taj način problem odnosa liberalizma i demokracije pretvara u složeni problem odnosa između slobode i jednakosti, problem koji pretpostavlja jednoznačan odgovor na sljedeća dva pitanja: »Koja sloboda? Koja jednakost?«¹¹

U najširem smislu pravo na slobodu i pravo na jednakost, kao zahtjevi dvaju suprotstavljenih učenja o *laissez-faireu*¹² i egalitarizmu, međusobno su oprečne vrijednosti — ni jedna se od njih ne može u potpunosti ostvariti, a da pritom znatno ne ograniči drugu. Liberalno društvo nužno je neegalitarno, kao što egalitarno društvo nužno nije liberalno. Liberalizam i egalitarizam nalaze svoje korijene u duboko različitim shvaćanjima čovjeka i društva. Liberal ih vidi kao individualističke, konfliktne i pluralističke, a egalitarist kao totalizirajuće, harmonične i monističke. Za liberala je glavni cilj razvoj individualne osobnosti, čak i kada razvoj bogatije i darovitije ide na štetu razvoja siromašnije i manje darovite osobnosti. Za egalitarista je glavni cilj razvoj zajednice u cjelini, pa i po cijenu ograničavanja sfere slobode pojedinaca.

Jedini oblik jednakosti koji, prema Bobbiovu mišljenju, ne samo da je kompatibilan sa slobodom kako je shvaća liberalno učenje nego se čak i zahtijeva, jest jednakost u slobodi.¹³ To znači da svatko mora uživati onoliko slobode koliko je kompatibilno sa slobodom drugih, te može činiti sve ono što ne zadire u jednaku slobodu drugih.¹⁴ Praktično, još od

¹⁰ Riječ je o tzv. *pravilima igre*.

¹¹ Usp. N. BOBBIO, *nav. dj.*, str. 39–41.

¹² Franc. doslovno: »pustite neka svatko čini što hoće« (i neka sve ide svojim tijekom) — deviza liberističkog-liberalizma kojoj je smisao neograničena sloboda konkurencije i nemiješanje države.

¹³ Usp. N. BOBBIO, *nav. dj.*, str. 41.

¹⁴ U tome se najjače očituje nepoštovanje moralnih normi i ateističko usmjerenje liberalnih učenja.

početka liberalne države taj oblik jednakosti nadahnjuje dva temeljna načela koja postaju i ustavnim načelima: a) jednakost pred zakonom i b) jednaka prava.

Prvo se načelo nalazi u francuskim ustavima iz 1791., 1793. i 1795., u članku 1. Ustava iz 1814., u članku 6. belgijskog Ustava iz 1830., u članku 24. Albertinskog Ustava iz 1848. Jednako se značajnim smatra i 14. amandman Ustava Sjedinjenih Država koji zahtijeva da se svakom građaninu osigura »jednaka zaštita pred zakonom«. Drugo se načelo nalazi svečano istaknuto u članku 1. Deklaracije o pravima čovjeka i građanina iz 1789.: »Ljudi se rađaju i ostaju slobodni i jednaki u svojim pravima«. Oba su načela prisutna u cjelokupnoj povijesti modernog ustavotvorstva.¹⁵ Načelo jednakosti pred zakonom može biti interpretirano u užemu smislu kao preformulacija načela istaknutog u svim sudovima: »Zakon je jednak za sve«.

Što se tiče jednakosti u pravima ili jednakosti pravâ, ona označuju daljnji razvoj nakon izjednačavanja pojedinaca pred zakonom, shvaćen kao isključivanje diskriminacije koja je vladala u starom društvu staleža. To je značilo jednako uživanje nekih temeljnih prava koja su zajamčena ustavom za sve građane. Dok jednakost pred zakonom može biti interpretirana kao specifičan i povijesno određen oblik pravne jednakosti (npr. pravo svih, neovisno o rođenju, na isto sudstvo ili na osnovne građanske i vojne poslove), jednakost pravâ obuhvaća jednakost s obzirom na sva temeljna prava nabrojena u ustavu, tako da se kao temeljna mogu definirati samo ona prava koja trebaju i stvarno mogu uživati svi građani, bez razlika koje bi proizlazile iz društvene klase, spola, vjere, rase itd.

Popis temeljnih prava razlikuje se od epohe do epohe, od naroda do naroda, te se zbog toga ne može izložiti konačna verzija tog popisa. Može se samo reći da su temeljna prava ona koja se u određenom ustavu pripisuju svim građanima jednako — prava po kojima su, kratko rečeno, svi građani jednaki. No, to nikako ne znači, što Bobbio manje ističe, niveliranje ili *uravnilovku*, pa tako ni jednakost sviju u svemu. Ljudi jednostavno nisu i ne mogu biti jednaki u svemu niti je to nuždan preduvjet za demokraciju. Ono u čemu su jednaki jesu ljudska narav, dostojanstvo i temeljna prava, ali potrebe, zasluge i životne okolnosti, sasvim je očito, nisu jednake i ne mogu se izjednačiti.

Bobbio, međutim, ističe kako egalitarizam (koji inače smatra značajkom ljevice) ne shvaća u smislu utopije društva u kojemu su svi u svemu jednaki, nego kao tendenciju isticanja onoga što ljude čini

¹⁵ Usp. N. BOBBIO, *nav. dj.*, str. 41.

jednakima više od onoga što ih čini nejednakima, s jedne strane, te, s druge strane, na političkome planu kao tendenciju favoriziranja one politike koja smjera tomu da nejednake učini jednakijima.¹⁶

Individualizam i kolektivizam

Cjelokupnom poviješću političkog mišljenja dominira velika dihotomija: kolektivizam (organicizam) i individualizam (atomizam). Približno se može reći kako je individualizam ishodište teorije moderne države, a kolektivizam više pripada prošlosti, te je podložniji totalitarnim ideologijama. Kolektivizam smatra državu velikim tijelom sastavljenim od dijelova koji imaju svoju svrhu, ali je ona manje važna od cjeline, te stoga ne daje nikakvu autonomiju pojedincima *uti singuli*. Individualizam smatra državu skupom pojedinaca i rezultatom njihove djelatnosti i odnosa što ih oni međusobno uspostavljaju.

Aristotel je tvrdio kako polis prirodno prethodi pojedincu, a dovršenu individualističku teoriju nalazimo tek kod Hobbesa, koji polazi od pretpostavke prirodnoga stanja u kojem su pojedinci, odvojeni jedni od drugih samo vlastitim strastima i suprotstavljenim interesima, prisiljeni zajedničkom se voljom ujediniti u političko društvo kako bi izbjegli međusobno uništavanje. Taj obrat polazne točke, kako tvrdi Bobbio, ima odlučujuće posljedice za postanak modernog liberalnog i demokratskog mišljenja. Što se tiče liberalizma, dosljedno organicističko shvaćanje koje bi u državi vidjelo totalitet koji prethodi i nadređen je njezinim dijelovima, ne može pružiti prostora područjima djelovanja koja bi bila posve neovisna, ne može prihvatiti razlikovanje privatnog i javnog, niti opravdati izvlačenje individualnih interesa koji se zadovoljavaju u odnosima s drugim pojedincima (preko tržišta) iz cjeline javnog interesa.¹⁷

Demokracija se temelji na shvaćanju po kojem moć proizlazi odozdo i tretira organicizam, koji, naprotiv, smatra da moć proizlazi odozgo, kao inspiraciju za autokratske modele vlasti jer je teško zamisliti organizam u kojemu zapovijedaju udovi, a ne glava. Valja još reći da, unatoč činjenici što su liberalizam i demokracija individualistički utemeljeni, pojedinac prvog nije jednak pojedincu druge, ili, bolje rečeno, individualni interes što ga liberalizam kani zaštititi nije isto što i individualni interes koji štiti demokracija. To može poslužiti kao još jedno objašnjenje zašto je spoj liberalizma i demokracije moguć, ali ne i nuždan.

Liberalizam izvlači pojedinca iz organskoga tijela društva i omogućuje mu da živi, barem veći dio života, izvan »majčine utrobe«, baca ga u

¹⁶ Usp. N. BOBBIO, *Desnica i ljevica*, Split, 1998, str. 91-104.

¹⁷ Usp. N. BOBBIO, *Liberalizam i demokracija*, str. 51.

nepoznat svijet pun opasnosti, u kojemu vlada borba za opstanak. Demokracija pojedinca ponovno priključuje drugim ljudima koji su mu slični, kako bi na temelju njihova spoja društvo bilo ponovno uspostavljeno, ne više kao organska cjelina, nego kao udruženje slobodnih pojedinaca. Prvi odnos zahtijeva individualnu slobodu i u duhovnom i u ekonomskom području nasuprot državi, a drugi pak odnos miri pojedinca s društvom time što društvo postaje rezultatom međusobnog dogovora pojedinaca. Prvi odnos pojedinca čini protagonistom svake djelatnosti koja se obavlja izvan države, drugi ga odnos čini protagonistom jednog drugog oblika države, u kojemu kolektivne odluke izravno donose pojedinci ili pak njihovi delegati ili zastupnici. Prvi ističe sposobnost pojedinca da se samooblikuje, da razvije vlastite sposobnosti, da intelektualno i moralno napreduje u uvjetima najveće slobode od svih izvana i nasilno nametnutih ograničenja, drugi ističe nadasve sposobnost prevladavanja izolacije, i to na razne načine koji omogućuju uvođenje zajedničke, netiranske moći.¹⁸

Općenito možemo reći kako se individualizam konkretno pojavljuje u različitim oblicima liberalizma koji se pak protivi svakom, a osobito izvanjskom ograničavanju čovjekove slobode. Liberalizam nije samo socijalni nauk, jer ga možemo naći i na drugim područjima te stoga razlikujemo npr. religiozni, gospodarski ili pak politički liberalizam. Kolektivizam, s druge strane, nastaje kad se u službi društva više ne misli na žive ljude koji čine društvo, nego na mjesto osobe dolazi neki misleni sadržaj, bilo nacija, napredak bilo svjetska revolucija. Konkretni povijesni oblici kolektivismu jesu marksistički komunizam, fašizam i nacizam. Kao što je već naznačeno, kolektivizam je veoma podložan totalitarnim ideologijama.¹⁹

*Argument protiv individualizma*²⁰

Treba reći da su mnogi oblici liberalizma zaslužni za uspjehe u razvoju modernoga slobodnog i demokratskog društva. Mnogi zahtjevi liberalizma utkani su u temeljne političke ustanove suvremenoga svijeta. To su: prihvaćanje osnovnih ljudskih prava, sloboda misli i snošljivost, pravna jednakost sviju, socijalna pravda, sloboda svjetonazora, religije, izbora zvanja i dr. Liberalističke su ideje uglavnom zaslužne za uspostavljanje moderne demokratske i pravne države.

¹⁸ Usp. isto, str. 52-53.

¹⁹ Usp. I. MACAN, *Socijalna etika i druge studije*, Zagreb, FTI, 2002, str. 27-30.

²⁰ Vidi: I. MACAN, *nav. dj.*, str. 32. Argument je preuzet u cijelosti. Kršćansko i liberalno shvaćanje na neki se način slažu u tome da načelno postoje vrijednosti koje stoje iznad svake volje većine. Koje su to vrijednosti, to je drugo pitanje.

Ipak, neke postavke liberalizma u teoriji i praksi ne mogu se opravdati. Ljudsko se društvo ne oblikuje samo na temelju volje pojedinaca koji odabiru zajedničke ciljeve koje žele postići. Društvo nije samo neka tvorevina razuma, nego stvarnost, makar i svojevrsna. Čovjekovoj naravi pripada usmjerenost suživotu s drugima, zajednici, a svaki suživot zahtijeva i nalaže određeno sužavanje individualne slobode, osobito neutemeljenih prohtjeva.

S kršćanskog (i uopće teističkoga) doktrinarnoga stajališta liberalizmu se mora predbaciti neutemeljeno isticanje potpune čovjekove autonomnosti kao bića koje posjeduje apsolutnu autonomiju i neovisnost razuma i volje koja se zahtijeva i u njegovu odnosu prema Bogu (ako liberali uopće dopuštaju Božju egzistenciju). S te strane treba razumijevati i crkvene reakcije na zahtjeve modernih liberala, koji čovjeka katkad oslobađaju svake odgovornosti pred društvom, istinom i Bogom. U drugoj polovici 20. stoljeća smanjile su se napetosti između liberalnih skupina i Katoličke crkve jer su obje strane ublažile svoja stajališta. Liberali više ne zastupaju strogo razdvajanje prava i morala, smještajući moral posve u čovjekovu privatnu sferu. Stavovi Katoličke crkve, izraženi u dokumentima Drugoga vatikanskog sabora,²¹ jasno ističu slobodu čovjeka posebno na području vlastite savjesti i religioznog opredjeljenja. Često se u borbi za poštovanje čovjekove slobode i dostojanstva slažu upravo Crkva i liberali. To je osobito bio slučaj u borbi protiv svake vrste totalitarizama koji su bili jednako protivnici liberalnih stavova i Crkve.

Argument protiv kolektivism²²

Društvo kao takvo, ako ga suprotstavimo pojedincima, ne označuje neku osobu u punome smislu, ne dostiže vrijednost i dostojanstvo osobe, nego njegova vrijednost dolazi upravo od osoba. Protuslovi, međutim, dostojanstvu osobe da se ona podlaže nečemu neosobnom (naciji, rasi, povijesnom razvoju, ideologiji). Ni zajedničko dobro ne može biti takav cilj koji bi sebi potpuno podredio čovjeka pojedinca. Osim toga, kolektivistički usmjerena i uređena društva redovito se pretvaraju u totalitarno društvo sa svim lošim obilježjima i posljedicama takvoga društva. Pravo ustrojstvo društvenog bića sastoji se u tome da ono bude jedinstvo poretka. Jedinstvo koje čine mnoge osobe moramo gledati kao akcidentalno a ne supstancijalno jedinstvo. Čovjek se ne smije izgubiti u tom jedinstvu i postati njegovom žrtvom. Zajednica se sastoji od mnoštva odnosa prema nečemu što se može smatrati svršnom vrijed-

²¹ Vidi dokumente *Dignitatis humanae* i *Gaudium et spes*.

²² Vidi: I. MACAN, *nav. dj.*, str. 32. Argument je preuzet u cijelosti.

nošću i što je u sebi nešto jedinstveno. Društvo se stvara težnjom čovjeka kao duhovnog bića koji se kao jedinka ostvaruje u mnogim osobama, a sjedinjavanje mnogih prema nečemu jedinstvenom zove se jedinstvo poretka.

Liberalna demokracija

Nijedno od već spomenutih načela jednakosti, povezanih s nastankom liberalne države, nema ničeg zajedničkog s demokratskim egalitarizmom, koji ide toliko daleko da traži ideal određenog stupnja ekonomske izjednačenosti, stran tradiciji liberalnog mišljenja. Ono je s vremenom čak došlo dotle da, uz pravnu jednakost, prihvaća i jednakost šansi, što predviđa izjednačavanje polaznih točaka, ali ne i rezultata.²³ Kada je, dakle, riječ o različitim, mogućim značenjima jednakosti, sudbina je liberalizma i demokracije da idu zasebnim putovima, što, među ostalim, objašnjava njihovu povijesnu suprotstavljenost tijekom dugog razdoblja.

U kojem se onda smislu demokracija može smatrati nastavkom i usavršenim oblikom liberalne države, čime bi se opravdala primjena pojma »liberalna demokracija« kojim označujemo velik broj postojećih režima? Ne samo da je liberalizam kompatibilan s demokracijom nego se demokracija može smatrati prirodnim razvojem liberalne države ako je ne promatramo sa stajališta njezina egalitarnog ideala, nego sa stajališta njezine političke formule, a to je narodna suverenost. Jedini način da se omogućiti primjena narodne suverenosti jest što većem broju građana dati pravo neposrednog i posrednog sudjelovanja u donošenju kolektivnih odluka, drugim riječima, omogućiti što veće širenje političkih prava sve do općeg prava glasa i za muškarce i za žene, uz dobnu granicu koja se općenito izjednačuje s punoljetnošću.

Premda su mnogi liberalni autori odricali poželjnost proširivanja prava glasa, a u času formiranja liberalne države glasovanje je bilo dopušteno samo onima koji su posjedovali imovinu, opće pravo glasa nije u načelu nespojivo ni s pravnom državom ni s minimalnom državom.²⁴ Dapače, Bobbio tvrdi kako je postupno došlo do takve međuovisnosti jedne i druge države da, dok su se na početku mogle formirati liberalne države koje nisu bile demokratske (osim u svojim principijelnim deklaracijama), »danas više nisu zamislive nedemokratske liberalne države, niti demokratske države koje ne bi bile i liberalne«.²⁵

²³ Treba reći da izjednačavanje polaznih točaka ostaje utopija. Zbog toga je za ostvarivanje pravednoga društva nužna solidarnost.

²⁴ Pravna i minimalna država temeljni je zahtjev liberalnog učenja u shvaćanju i tumačenju države.

²⁵ N. BOBBIO, *Liberalizam i demokracija*, str. 46.

S obzirom na priznavanje neotuđivih osobnih prava na kojima je utemeljena liberalna država, koja su nužna za dobro funkcioniranje demokracije, valja primijetiti da se posjedovanje prava glasa može smatrati stvarnim i djelotvornim očitovanjem političke moći (a to je moć utjecanja na donošenje kolektivnih odluka) samo ako se to pravo ostvaruje slobodno, odnosno ako pojedinac koji odlazi na glasačko mjesto da bi dao svoj glas uživa slobodu mišljenja, tiska, okupljanja, udruživanja, svih sloboda koje čine bit liberalne države, i tako funkcioniraju kao nužni preduvjeti za stvarnu, a ne lažnu participaciju.

Liberalni su se ideali i demokratska procedura postupno toliko međusobno isprepleli da je razvoj demokracije postao glavnim sredstvom za obranu prava na slobodu isto kao što su prava na slobodu bila od samog početka nuždan uvjet za ispravnu primjenu demokratskih pravila igre. Bobbio tvrdi da su danas jedino države nastale iz liberalnih revolucija demokratske, a jedino demokratske države štite prava čovjeka. Sve autoritarne države na svijetu istodobno su antiliberalne i antidemokratske.²⁶

Shematski odnos između liberalizma i demokracije Bobbio prikazuje ovim trima kombinacijama:

- a) liberalizam i demokracija su kompatibilni te stoga i istodobno ostvarivi u smislu da je moguće postojanje države koja je istodobno liberalna i demokratska. Pritom se ne isključuje postojanje liberalne i nedemokratske države, kao ni demokratske i neliberalne države (prva je država konzervativnih liberala, a druga radikalnih demokrata);
- b) liberalizam i demokracija međusobno su suprotni u smislu da demokracija dovedena do svojih krajnjih granica naposljetku uništava liberalnu državu (kao što to smatraju konzervativni liberali), ili se može u potpunosti ostvariti samo u socijalnoj državi koja je napustila ideal minimalne države (kao što to smatraju radikalni demokrati);
- c) liberalizam i demokracija međusobno su nužno vezani u smislu da je samo demokracija kadra u potpunosti ostvariti liberalne ideale, a samo u liberalnoj državi može se ostvariti demokracija.²⁷

Općenito se može zaključiti kako je liberalna demokracija politički sustav u kojem država ima vrlo ograničenu moć i funkcije nasuprot svakoj apsolutističkoj i socijalnoj državi, nasuprot svakom totalitarizmu i anarhiji. Temeljni zahtjev liberalne demokracije jest raspodjela i ograničenje moći te sloboda od države. Unatoč različitim shvaćanjima ideala

²⁶ Usp. *isto*.

²⁷ Usp. *isto*, str. 60.

jednakosti i mnogim drugim suprotstavljenostima na praktičnom planu, vrlo je važno da se liberalizam i demokracija pri susretu sa svakim oblikom totalitarizma i autoritarne vlasti iz neprijateljski raspoložene braće pretvaraju u saveznike jer se u sukobu s totalitarnim režimima njihove razlike tope.

Ono što ostaje vrlo problematično u njihovu odnosu jest zahtjev liberalizma da svaka vlast — pa tako i vlast većine — bude podložna ograničenjima. Ali tko će to nametnuti ako ne većina? Što ako većina ne želi liberalizam? U tome smislu treba reći kako je potreban trajni dijalog jer se liberalno-demokratsko društvo legitimira ponajprije kroz pluralizam. Demokracija je, naime, osuđena rasti uz pluralizam ili umrijeti!

Socijaldemokracija

Unatoč povijesnoj sprezi liberalnih i demokratskih ideala do koje je došlo polagano i mukotrpno, opreka između liberalizma i demokracije nije se nikad izgadila, dapače, Bobbio tvrdi da se u nekim vidovima još više zaoštrila u posljednje vrijeme. Ta se opreka, prema Bobbiovu mišljenju, nastavila pa i zaoštrila od druge polovice 19. stoljeća naovamo, kada je na političku scenu stupio radnički pokret, koji se sve više nadahnjivao socijalističkim učenjima. Ona su bila suprotna liberalizmu, iako nisu odbacivala demokratsku metodu, barem kada je riječ o glavnini samoga pokreta, kao primjerice u engleskoj Laburističkoj stranci ili u njemačkoj Socijaldemokratskoj stranci i općenito o reformističkom krilu.²⁸

Odnos između liberalizma i demokracije nikada nije bio, kao što smo vidjeli, odnos radikalne suprotnosti, premda je ucjepljivanje demokratskih ideala na prvobitno stablo liberalizma bilo teško i poricano, a tamo gdje je došlo do spoja liberalizma i demokracije, on je ostvaren polagano, mukotrpno i neujednačeno. S druge strane, odnos liberalizma i socijalizma od samog je početka bio jasno oprečan, i to ne samo, kao što se može pomisliti, socijalizma u Marxovoj ili marksističkoj interpretaciji. Kamen smutnje bila je ekonomska sloboda koja pretpostavlja nepopustljivu obranu privatnoga vlasništva. Sve različite definicije socijalizma iz prošloga stoljeća (a ima ih stotinjak) imaju barem jedan stalan i odlučujući kriterij razlikovanja socijalističke doktrine od svih drugih: to je kritika privatnoga vlasništva kao glavnog izvora razlike među ljudima i njegovo djelomično i potpuno dokidanje kao projekt budućega društva.

Najveći dio socijalističkih autora i pokreta koji su se njima nadahnjivali izjednačili su liberalizam — s pravom ili pogrešno (prema Bobbiovu

²⁸ Usp. *isto*, str. 96.

mišljenju, na povijesnome planu sigurno s pravom) — s obranom ekonomske slobode i individualnog vlasništva kao jedinog jamstva ekonomske slobode, koju su pak smatrali nužnom pretpostavkom razvoja svih drugih oblika slobode. Socijalistički je pokret od građanske historiografije bio naslijedio klasno poimanje povijesti prema kojem su glavni povijesni subjekti klase, a do povijesnog razvoja dolazi tako što se vlast jedne smjenjuje vlašću druge klase.²⁹

Socijalistički su autori — interpretirajući liberalizam kao shvaćanje prema kojemu je ekonomska sloboda temelj svih ostalih sloboda, a bez ekonomske slobode ni jedan čovjek ne može biti slobodan — svodili liberalizam na puku i elementarnu ideologiju buržajske klase, odnosno na ideologiju suprotne strane, protiv koje se socijalisti moraju boriti sve do njezina potpunog dokidanja. Među te autore ubraja se i Marx koji je odlučujuće utjecao na formiranje kontinentalnih socijalističkih partija, osobito u Italiji i Njemačkoj.

Iako je odnos između liberalizma i socijalizma bio odnos jasne opreke, bez obzira na to je li kriterij bio socijalistički projekt budućega društva, odnosno uloga socijalizma kao ideologije klase historijski predodređene da smijeni buržoaziju, odnos između socijalizma i demokracije bio je od samog početka pretežno komplementaran, kao što je do tada bio odnos između demokracije i liberalizma. Po općem je mišljenju socijalizam, za koji se smatralo da je nespojiv s liberalizmom, posve spojiv s demokracijom.³⁰

Time se ne želi reći da je odnos između demokracije i socijalizma uvijek bio miroljubiv. U stanovitaj je mjeri to često bio polemičan odnos, po čemu se ne razlikuje od odnosa liberalizma i demokracije. Očito je bilo da je međusobna ojačanost demokracije socijalizmom i socijalizma demokracijom zapravo cirkularan odnos. Od koje je točke kruga valjalo započeti? Započeti od proširenja demokracije značilo bi zadovoljiti se stupnjevitim i nesigurnim razvojem. Je li bilo moguće, poželjno i dopustivo započeti odmah sa socijalističkom transformacijom društva putem revolucionarnog kvalitativnog skoka, odustajući pritom barem privremeno od metoda demokracije?³¹

Bobbio iz bogate literature o ovoj temi u posljednjih stotinu godina izvlači tri argumenta u prilog stajalištu o prednosti socijalističke demokracije nad liberalnom demokracijom:

a) dok je liberalna demokracija ili, polemički rečeno, kapitalistička demokracija, sa stajališta povijesnog subjekta koji ju je promovirao — građanska, nastala kao predstavnička demokracija u kojoj izabrani

²⁹ Usp. N. BOBBIO, *Quale socialismo? Discussione di un'alternativa*, Torino, 1976.

³⁰ Usp. N. BOBBIO, *Liberalizam i demokracija*, str. 97.

³¹ Usp. isto.

predstavници donose vlastite odluke oslobođeni mandatne obveze, socijalistička će demokracija, ili s klasnoga stajališta proleTERSka, biti neposredna demokracija u dvostrukome smislu: kao demokracija cjelokupnog naroda bez zastupnika, ili kao demokracija ne zastupnika, nego delegata, s obvezujućim mandatom podložnim opozivu;

b) građanska je demokracija omogućila sudjelovanje u centralnoj i lokalnoj političkoj vlasti proširivanjem prava glasa za muškarce i žene, ali samo će socijalistička demokracija omogućiti sudjelovanje naroda i u donošenju ekonomskih odluka, koje se u kapitalističkome društvu donose autokratski. U tome smislu ona ne znači samo proširenje participacije sa stajališta intenziteta nego i kvantitativno proširenje zbog otvaranja novih prostora za provođenje narodne suverenosti, u čemu se i sastoji bit demokracije;

c) naposljetku, ono što je i najvažnije, liberalna demokracija daje narodu pravo da izravno ili posredno sudjeluje u političkim odlukama, no paralelno ne dolazi do pravednije raspodjele ekonomske moći, te je pravo glasa često samo puki privid. U socijalističkoj demokraciji, gdje ta pravednija raspodjela postaje jedan od primarnih ciljeva promjena ekonomskog ustrojstva, formalna se moć sudjelovanja pretvara u stvarnu, i time se istodobno ostvaruje demokracija u svojem krajnjem idealu, a to je veća jednakost među ljudima.³²

Zaključak

Činjenica da su i liberalni i njemu suprotstavljeni socijalistički pokret prihvatili demokratski ideal, a posljedica je uspostava i liberalno-demokratskih i socijaldemokratskih režima, može navesti na pomisao da je u posljednja dva stoljeća demokracija neka vrsta zajedničkog nazivnika svih poredaka koji su se razvili u ekonomski i politički najrazvijenijim zemljama. No, ne treba misliti da je pojam demokracije ostao isti prigodom prijelaza iz liberalne u socijalnu demokraciju.

U kombinaciji liberalizma, demokracije i socijalizma demokracija znači egalitarni ideal što ga može ostvariti samo reforma vlasništva. U prvom je slučaju demokracija posljedica, a u drugom pretpostavka. Kao posljedica u prvom slučaju ona dopunjuje niz sloboda političkom slobodom. Kao pretpostavka, u drugom, ona je još nepotpuna i može biti dovršena samo u uvjetima socijalističke transformacije kapitalističkoga društva.

³² Vidi: N. BOBBIO, *Liberalizam i demokracija*, str. 98.

Ambivalentnost pojma demokracije pokazuje se u svojoj punini u tzv. socijalnoj demokraciji, odakle podrijetlo vodi uslužna država (što je, prema Bobbiovu mišljenju, točniji izraz nego što su, zbog pretjeranosti, odnosno nedostatnosti, »država blagostanja« i »skrbnička država«).³³ Socijaldemokracija se predstavlja kao naprednija od liberalne demokracije utoliko što u vlastitu deklaraciju prava, osim prava na slobodu, uključuje i socijalna prava. Ta se ambivalentnost očituje u dvostrukoj kritici koju joj upućuju nepopustljivi liberalizam koji u tome vidi poricanje individualnih sloboda i nestrpljivi socijalisti koji je osuđuju kao kompromisno rješenje između starog i novog, koje, umjesto da pospješuje ostvarenje socijalizma, stavlja pred njega zapreke ili ga čak onemogućuje.³⁴

Summary

Norberto Bobbio on democracy between freedom and equality

The author observes democracy from the christian point of view but through the texts of a liberal-socialist philosopher and lawyer — Norberto Bobbio (1909-2004). The article presents tensions and divisions in democracy as issue of opposed requirements of freedom and equality, individualism and collectivism, liberalism and socialism, the left and the right. Finally, the article shows that the value of democracy is in surpassing of all exclusivisms. Democracy enables conflicts and confrontations without blood, victory without losers. In this process the important role can take the principles of solidarity, subsidiarity and common (public) good.

³³ Usp. *isto*, str.100.

³⁴ Za radikalne socijaliste ona je tek prva faza u ostvarivanju socijalističke demokracije.